

РОЗДІЛ VII. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 34.01: 355.45 (477)

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЙ ІНСТИТУТУ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Орловський Б.М., к.ю.н., доцент

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, Україна
b.orlovskiy@gmail.com*

Статтю присвячено історичному дослідженню формування основних категорій інституту необхідної оборони на українських землях. Автором проводиться порівняльно-правовий аналіз законодавчого закріплення таких категорій (назви, правової природи, системи об'єктів захисту, правової підстави, об'єктивної сторони, суб'єкта здійснення) у межах восьми історичних періодів розвитку українського кримінального законодавства та робляться узагальнені висновки.

Ключові слова: необхідна особиста оборона, потрібне оборонення, незаконне посягання, напад, захист.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАТЕГОРИЙ ИНСТИТУТА НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

Орловский Б.М.

*Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова,
Французский бульвар 24/26, г. Одесса, Украина
b.orlovskiy@gmail.com*

Статья посвящена историческому исследованию формирования основных категорий института необходимой обороны на украинских землях. Автором проводится сравнительно-правовой анализ законодательного закрепления таких категорий (названия, правовой природы, системы объектов защиты, правового основания, объективной стороны, субъекта осуществления) в пределах восьми исторических периодов развития украинского уголовного законодательства и делаются обобщающие выводы.

Ключевые слова: необходимая личная оборона, нужное оборонение, незаконное посягательство, нападение, защита.

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CATEGORIES OF THE INSTITUTION OF NECESSARY DEFENCE ON UKRAINIAN LANDS

Orlovskiy B.M.

*Odessa I. I. Mechnikov National University, Frantsuzkyi bulvar 24/26, Odessa, Ukraine
b.orlovskiy@gmail.com*

The article is devoted to the historical study of the formation of the main categories of the institute of necessary defence on Ukrainian lands. Such a system of the legal categories that provide the formation of the modern structure of the institute of the necessary defence (of the criminal-law defence) are constitute: 1) the name; 2) the legal nature; 3) the system of objects of protection; 4) the legal ground; 5) the objective side; 6) the subjects of application; 7) exceeding the permissible limits; 8) the special cases of protection.

The author conducts a comparative legal analysis of the legislative fixing of such categories in the limits of the eight historical periods of development of the Ukrainian criminal law and makes the generalized findings, namely: 1) the first legislative definition of such a legitimate act was determined in the Military Statute of 1715 as “needful protect” (Article 156), and the final formation of the name “necessary

defence” took place in the Criminal Code of 1903 (Article 45); 2) the legal nature of the necessary defence was originally characterized as a ground, which excludes either the guilt or punishment of the act. Only in the norms of the Criminal Code of 1903, its legal nature was already considered as such that excludes criminality of the act (it was expressly noted that “it is not considered a criminal act <...>”; 3) the system of objects of protection, which are enshrined in the current norms on the necessary defence of the Criminal Code of Ukraine in 2001, was formed in the seventh (soviet) period, and their concrete definition (“life, health or freedom of the persons” – the Code about punishment of the criminal and correctional in 1842), which existed during the Russian Empire, did not pass to the current criminal legislation of Ukraine; 4) the legal ground to the application of the necessary defence was initially used the category of “assault” and only in the norms of the Criminal Code of 1903, it was reformulated into an “encroachment”, which, during the soviet period, received an additional feature to describe – “socially dangerous” (the Criminal Code in 1960); 5) the historical formulation of the content of the objective side of the necessary defence was constantly changing at each stage of its development, and for the characterization of the subjects of its application, there was formed a sensible and logical title – “the person, who is defensive”; 6) the incipience of a mechanism of criminal responsibility for exceeding the limits of the necessary defence and emerging special crimes were initially appeared in the norms of the Code about punishment of the criminal and correctional 1842 (Articles 1467 and 1493) and were continued to develop during the independence of Ukraine.

Key words: necessary personal defence, needful protect, unlawful encroachment, assault, defence.

Інститут кримінально-правового захисту фізичної особи від суспільно небезпечних посягань (злочинів) пройшов досить складну історію формування й розвитку на українських землях. Це було пов'язано з тим, що тривалий час свого історичного розвитку Україна перебувала в складі різних держав і зазнавала впливу їх законодавства. У результаті сформовані кримінально-правові норми, що забезпечували регулювання інституту кримінально-правового захисту (необхідної оборони) від суспільно небезпечних посягань, вони постійно змінювались і вдосконалювались, що відповідним чином вплинуло також на формування сучасних законодавчих положень про необхідну оборону в чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України). Сформована система сучасних кримінально-правових категорій, яка описує цей інститут, не виникла раптово в період незалежності, а має глибокі історичні корені, що пройшли практичну перевірку у великому часовому періоді. Тому дослідження історичного процесу формування основних категорій у межах інституту кримінально-правового захисту фізичної особи (необхідної оборони) від суспільно небезпечних посягань є важливим та актуальним питанням для української кримінально-правової науки, оскільки дасть можливість визначити доцільність існування сучасної законодавчої конструкції таких правових категорій у нормах чинного КК України.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю належно проведеного порівняльно-правового аналізу категорій кримінально-правового захисту (необхідної оборони) на різних історичних етапах формування українського кримінального законодавства. Також вона визначається можливістю подальшого використання результатів такого компаративного аналізу для визначення доцільності існування діючих законодавчих конструкцій у нормах ст. ст. 36, 118, 124 КК України.

Дослідженням історії розвитку інституту необхідної оборони на українських землях у різних часових відтинках займалися В.В. Аніщук, П.П. Андрушко, Ю.В. Баулін, Л.В. Гусар, М.М. Паше-Озерський, Н.С. Таганцев, В.І. Ткаченко, М.І. Якубович та інші вчені. Однак проведення порівняльно-правового аналізу саме історичних категорій кримінально-правового захисту (необхідної оборони) між собою в окремо виділених і розмежованих восьми періодах розвитку в науці кримінального права України допоки не здійснювалось.

Метою й завданнями статті є проведення порівняльно-правового аналізу історичних категорій кримінально-правового захисту (необхідної оборони) від суспільно небезпечних посягань в окремо виділених і розмежованих восьми періодах розвитку, а також визначення на основі проведеного компаративного аналізу доцільності існування діючих законодавчих конструкцій, що характеризують цей правовий інститут у нормах КК України.

Інститут кримінально-правового захисту (необхідної оборони) фізичної особи від суспільно небезпечних посягань є одним із найдавніших правових інститутів кримінального права, який з'явився разом із виникненням у світі держави й права та пройшов складну історію свого формування й розвитку на українських землях у межах таких восьми періодів, що виділяються автором:

- 1) період розвитку, пов'язаний із зародженням і законодавчим закріпленням такого інституту в кримінальному законодавстві Київської Русі (договори князів Олега та Ігоря з Візантією 911 та 945 років, Руська Правда);
- 2) період розвитку, пов'язаний із входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 років);
- 3) період розвитку, пов'язаний із входженням українських земель до складу Московського царства та з прийняттям Соборного уложення царя Олексія Михайловича 1649 року;
- 4) період розвитку, пов'язаний із появою перших спеціальних норм про «потрібне оборонення» (захист від нападу) та умов його правомірності у Воїнських артикулах 1715 року;
- 5) період розвитку, пов'язаний із розширенням нормативного опису поняття «необхідна особиста оборона» та системи об'єктів її захисту в Уложеннях про покарання кримінальні та виправні 1832, 1842, 1845 років, із появою окремих складів злочинів, пов'язаних із перевищенням меж такої оборони;
- 6) період розвитку, пов'язаний з остаточним формуванням поняття «необхідна оборона», її правової природи та з появою категорії «посягання» (замість нападу) під час прийняття Кримінального уложення централізованої Російської імперії 1903 року;
- 7) період розвитку, пов'язаний зі становленням і розвитком інституту необхідної оборони в межах радянського кримінального законодавства (Кримінальний кодекс УРСР 1922, 1927, 1960 років) та узагальнень судової практики (Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР 1956, 1969, 1984 років), з появою категорії «суспільно небезпечне посягання» та формуванням нової системи об'єктів захисту в межах цього інституту;
- 8) період розвитку, пов'язаний із конституційним закріпленням права на захист від протиправних посягань у Конституції України 1996 року та з остаточним становленням законодавчої структури норм про необхідну оборону в КК України 2001 року.

Отже, у межах цих історичних періодів існувала певна система правових категорій, що характеризувала інститут необхідної оборони та змінювалась під впливом історичних, політичних, правових факторів. Таку систему правових категорій, що забезпечують формування сучасної структури розглядуваного нами правового інституту, складають назва, правова природа, система об'єктів захисту, правова підстава, об'єктивна сторона, суб'єкти здійснення, перевищення допустимих меж, спеціальні випадки захисту. Проведемо порівняльно-правовий аналіз кожної з визначених правових категорій інституту необхідної оборони (кримінально-правового захисту) у межах виділених восьми періодів розвитку.

Розпочнемо з історичного дослідження *назви* (поняття) такого правомірного, суспільно корисного вчинку, яка вперше визначилась у Воїнському уставі 1715 року як «потрібне оборонення» (Артикул 156 Глави XIX «Про смертне вбивство») [1, с. 356]. До 1715 року не існувало єдиної назви такого правомірного, суспільно корисного вчинку, оскільки в законодавчих актах першого періоду (договорах князів Олега та Ігоря з Візантією 911 та 945 років, Руській Правді) закріплювався лише звичай «кровної помсти», а законодавчі акти другого й третього періодів (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 років, Соборне уложення 1649 року) містили розрізнені за своїм змістом і місцезнаходженням норми, які описували різноманітні випадки захисту від нападу (наприклад, на чий-небудь дім, на чий-небудь маєток або підданих, під час засідки на дорозі (ст. ст. 3, 4, 5, 16, 25 Розділу VII «Про Земські

насилства, про побої і про убивства шляхтичів» Литовського статуту 1529 року)). Після 1715 року, у п'ятому періоді розвитку, з'явилась назва «необхідна особиста оборона» (ст. 101 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року, ст. 107 аналогічного Уложення 1845 року), а шостий період розвитку остаточно сформулював її назву «необхідна оборона» (ст. 45 Відділу IV «Про умови осудності і злочинності діянь» Кримінального уложення 1903 року) [2, с. 10]. У такому вигляді назва «необхідна оборона» збереглась і в сьомому (радянському) періоді розвитку українського кримінального законодавства та перейшла до чинних норм КК України 2001 року. Отже, початково назва досліджуваного нами правомірного, суспільно корисного вчинку з'явилася у Воїнському уставі 1715 року, а остаточно сформувалася за змістом у нормах Кримінального уложення 1903 року.

Перейдемо до вивчення *правової природи* такого правомірного, суспільно корисного вчинку, яка на першому й другому історичному періоді його розвитку законодавчо не визначалася. Передбачалось, що в разі вчинення будь-яких захисних дій у межах цього правомірного, суспільно корисного вчинку (у тому числі в межах «кровної помсти») той, хто їх вчинив, нічого не був винний злодію або державі (наприклад, ст. 4 договору князя Олега з Візантією 911 року [3, с. 3], ст. ст. 4–5 Литовського статуту 1529 року [4]). Фактично це означало звільнення особи від покарання з боку держави. Норми Соборного уложення 1649 року (ст. ст. 200, 201, 283 Глави X «Про суд») у третьому періоді розвитку вже характеризували підставу, за якої вчинене «не могло ставитись у вину» особі, коли вона «боронилась» [5, с. 139–140], а на четвертому періоді розвитку відбулось безпосереднє законодавче (а не фактичне) закріплення правової природи «потрібного оборонення» як підстави, що звільняє особу від призначення кримінального покарання (Артикул 156 Воїнського уставу 1715 року). У п'ятому періоді розвитку, згідно з п. 6 ст. 92 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року, знову здійснюється характеристика правової природи «необхідної особистої оборони» як «причини, за якою скоєне не повинне бути поставлене у вину» [6, с. 9], що повторюється за змістом у п. 6 ст. 98 наступного Уложення 1845 року. І лише в межах шостого періоду розвитку, за нормами Кримінального уложення 1903 року, правова природа «необхідної оборони» розглядається як така, що виключає саму злочинність діяння та під час визначення її поняття прямо зазначається, що «не вважається злочинним діяння, вчинене при необхідній обороні» [2, с. 10]. Така тенденція правової характеристики необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння, збереглась і за часів радянського періоду (Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 року, ст. 15 Глави III «Про злочин» Кримінального кодексу УРСР 1960 року), а в подальшому, за часів незалежності, визначилась у нормах сучасного КК України – у межах окремого розділу VIII «Обставини, що виключають злочинність діяння». Отже, за своєю правовою природою необхідна оборона спочатку виступала підставою, що виключала або винність, або кримінальну караність діяння. І лише з прийняттям Кримінального уложення 1903 року почало розвиватись і закріплюватись розуміння її правової природи як такої, що виключає саму злочинність діяння. Збереження такої тенденції за радянського періоду забезпечило остаточно її формування як обставини, що виключає злочинність діяння, за часів незалежності України та законодавче визначення в окремому розділі КК України – «Обставини, що виключають злочинність діяння».

Іншою правовою категорією, щодо якої ми проведемо компаративний історичний аналіз, стане *система об'єктів захисту* в межах необхідної оборони. Варто зазначити, що у зв'язку з відсутністю впродовж тривалого часу спеціальних норм про необхідну оборону (у першому – третьому періодах розвитку) система об'єктів захисту в її межах не була належним чином законодавчо сформована. З аналізу норм Руської Правди ми можемо зробити висновок, що захисту підлягало життя та майно особи (ст. ст. 1, 37 Академічного збірника) [3, с. 23, 50]. У Литовському статуті 1529 року описувалися різноманітні випадки захисту від нападу (на чий-небудь дім, на чий-небудь маєток або підданих, під час засідки на дорозі (ст. ст. 3, 4, 5, 16, 25) [4]), з аналізу яких можна зробити висновок, що об'єктами

захисту виступали життя, здоров'я та майно особи. Аналогічна ситуація спостерігалась у нормах Соборного уложення 1649 року, де описувалися різноманітні безсистемні випадки оборони (себе й свого дому від розбійників (татей), у бою (бійці), від собаки, перед судьями тощо (ст. ст. 200, 201, 283)). Навіть у Воїнському уставі 1715 року, де визначалася законодавча конструкція «потрібне оборонення», не закріплювалася чітка система об'єктів захисту під час неї (Артикули 156, 157). І лише в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1842 року законодавчо визначалася конкретна система об'єктів у межах «необхідної особистої оборони», а саме життя, здоров'я або свобода того, хто оборонявся (ст. 101), та іншої особи (ст. 103) [6, с. 16]. Така ж система об'єктів захисту перейшла до наступного Уложення 1845 року (ст. ст. 107, 109). Однак у шостому періоді розвитку в нормах Кримінального уложення 1903 року відбулася зміна структури об'єктів захисту, за якої вони стали більш узагальнюючими й розпливчастими та являли собою «особисті чи майнові блага самої особи, яка захищається, або іншої особи» (ст. 45) [2, с. 10].

Сьомий (радянський) період став системоутворюючим щодо об'єктів захисту, які закріплені в сучасному кримінальному законодавстві України. Спочатку систему об'єктів захисту складали «радянська влада і революційний порядок; особистість і права того, хто обороняється, чи іншої особи» (ст. 13 Кримінального кодексу УРСР 1927 року), а в подальшому до них були додані «суспільні інтереси» (ст. 15 Кримінального кодексу УРСР 1960 року). У результаті в кримінальному законодавстві України (у тому числі з урахуванням Закону України від 26 січня 1993 р. № 2933-ХІІ, яким суттєво змінювався зміст багатьох норм Кримінального кодексу УРСР 1960 року) сформувалась така система об'єктів захисту в межах інституту необхідної оборони: «охоронювані законом права та інтереси особи, яка захищається, або іншої особи» (на першому місці) та «суспільні й державні інтереси» (на другому місці). Отже, система об'єктів захисту, які закріплені в чинних нормах про необхідну оборону в КК України 2001 року, була сформована в сьомому (радянському) періоді, а їх конкретизація («життя, здоров'я або свобода того, хто оборонявся»), що існувала за часів Російської імперії, до чинного кримінального законодавства України не перейшла.

Далі розглянемо історичний розвиток *правової підстави* для застосування такого правомірного, суспільно корисного вчинку, тобто законодавчо описаної моделі протиправної поведінки особи, під час вчинення якої дозволялось реалізовувати щодо неї право на необхідну оборону. Також у межах цієї правової категорії ми розглянемо законодавчу характеристику особи (суб'єкта), яка вчиняла такі протиправні дії. У першому періоді розвитку як правова підстава для застосування «кровної помсти» виступали конкретні склади злочину (убивство, крадіжка, нанесення ударів (ст. ст. 1, 37 Академічного збірника Руської Правди)), а особою, що їх вчиняла, міг бути будь-хто (і русин, і християнин (візантієць), і муж, і тиун тощо) [3, с. 3, 23, 50]. Другий період розвитку вже характеризував правову підставу для застосування такого правомірного, суспільно корисного вчинку, як напад, залишаючи необмеженим коло осіб, які могли його вчиняти: «хто-небудь», «насильник або його спільники», «шляхтич» тощо (ст. ст. 3, 4, 5, 16, 25 Литовського статуту 1529 року). На третьому періоді в Соборному уложенні 1649 року знову відбувається розмивання правової підстави до вчинення конкретних складів злочину (вбивства, нанесення ран), а особою, що їх вчиняє, є відповідний «тать» (злочинець) або «розбійник» [5, с. 139-140]. І лише в четвертому періоді розвитку, у зв'язку з появою спеціальних норм про «потрібне оборонення», правова підстава для його застосування знову визначається як «напад», а особа, що його вчиняє, законодавчо характеризується як «оний», що примусив до «оборонного супротиву» іншого (Артикул 156 Воїнського уставу 1715 року) [1, с. 356].

Норми Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року на п'ятому періоді розвитку вже чітко визначають правову підставу «необхідної особистої оборони» як «напад», а особу, що його вчиняє, – як «нападника» (ст. 101). У шостому періоді розвитку, наприкінці існування Російської імперії, у ст. 45 Кримінального уложення 1903 року вперше з'являється така правова категорія, як «посягання» [2, с. 10]. Відповідно до цього правова підстава

необхідної оборони в нормах Кримінального уложення визначалась як «незаконне посягання», а особа, що його вчиняла, – як «особа, яка посягає».

Сьомий (радянський) період забезпечив подальший розвиток правової підстави для застосування необхідної оборони, яка на кінцевому етапі була сформульована через категорію «суспільно небезпечне посягання» (ст. 15 Кримінального кодексу УРСР 1960 року) [7, с. 11]. У такому вигляді ці правові категорії, з урахуванням Закону України від 26 січня 1993 р. № 2933-ХІІ, перейшли до сучасного українського кримінального законодавства (ст. 36 КК України). Отже, за своєю історичною еволюцією правовою підставою для застосування необхідної оборони спочатку виступала категорія «напад», і лише в нормах Кримінального уложення 1903 року вона була змінена на «посягання», яке за радянського періоду отримало для опису необхідну ознаку – «суспільну небезпечність».

З правовою підставою необхідної оборони тісно пов'язана також така її правова категорія, як *об'єктивна сторона*, що являє собою законодавчо описану форму здійснення правомірної поведінки особи у відповідь на вчинене щодо неї суспільно небезпечне посягання. Поряд з об'єктивною стороною ми розглянемо також історичну еволюцію назви суб'єкта необхідної оборони, а саме тієї особи, яка має право здійснювати зазначену правомірну поведінку.

Історично об'єктивна сторона необхідної оборони, як і її правова підстава в першому періоді розвитку, де існував звичай «кровної помсти», характеризувалася через вчинення конкретних складів злочинів – убивства, ударів (договори князів Олега та Ігоря з Візантією 911 та 945 років), а суб'єктом необхідної оборони міг бути будь-хто (і русин, і християнин (візантієць), і муж, і тіун тощо) [3, с. 3]. У подальшому, на другому періоді розвитку, об'єктивна сторона такого правомірного, суспільно корисного вчинку вже розглядалась як «захист із можливістю вбивства або поранення», який може вчинювати будь-яка особа (зокрема, і господар будинку – ст. 4 Розділу VII «Про Земські насильства, про побої і про убивства шляхтичів» Литовського статуту 1529 року) [4]. Третій період розвитку ознаменував повернення в нормах Соборного уложення 1649 року характеристики об'єктивної сторони зазначеного правомірного, суспільно корисного вчинку до відповідних складів злочинів, коли «хто-небудь» (будь-яка особа), «боронячись», мав право вчинити вбивство або нанесення ран (ст. ст. 200, 201) [5, с. 139–140]. На четвертому періоді розвитку відбулось покращення правової регламентації об'єктивної сторони «потрібного оборонення», яке мав право вчиняти «оний» (він, особа) у формі «прямого оборонного супротиву» (Артикул 156 Воїнського уставу 1715 року). Норми Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року на п'ятому періоді розвитку характеризували об'єктивну сторону «необхідної особистої оборони» як «використання сили та яких би то не було заходів», які мав право робити «той, хто оборонявся» [6, с. 16]; натомість у шостому періоді розвитку зазначалося вже про «діяння, вчинене при необхідній обороні» «особою, яка захищається» (ст. 45 Кримінального уложення 1903 року). Сьомий (радянський) період розвитку забезпечив формування об'єктивної сторони необхідної оборони як «дій, вчинених <...> шляхом заподіяння шкоди» «тим, хто обороняється» (Кримінальний кодекс УРСР 1960 року) [7, с. 11], на підставі чого виникла сучасна характеристика об'єктивної сторони необхідної оборони як «дій, вчинених <...> шляхом заподіяння шкоди» «особою, яка захищається» в нормах чинного КК України 2001 року. Отже, історично формулювання змісту об'єктивної сторони необхідної оборони постійно змінювалось на кожному етапі її розвитку, а для характеристики суб'єкта її здійснення була сформована ґрунтовна й логічна назва «особа, яка захищається».

Наостанок проаналізуємо механізм формування кримінальної відповідальності за *перевищення допустимих меж* необхідної оборони в кримінальному законодавстві, що діяло на українських землях. Варто зазначити, що в нормах законодавчих актів першого – четвертого періодів розвитку (давньоруського законодавства, Литовських статутів 1529, 1566, 1588 років, Соборного уложення 1649 року, Воїнського уставу 1715 року) взагалі не закріплювались положення, пов'язані з перевищенням меж необхідної оборони. Воїнський

устав 1715 року містив лише норми, що стосувались трьох умов правомірності «потрібного оборонення» (Артикул 157). Поява перших спеціальних складів злочинів, що передбачали кримінальну відповідальність за завдання смерті, каліцтва або ран під час перевищення меж необхідної оборони, відбулась у нормах ст. ст. 1467 та 1493 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року [6, с. 160, 164]. У такому ж законодавчому змісті ці склади злочинів перейшли до аналогічних ст. ст. 1938 і 1964 Уложення 1845 року в межах п'ятого періоду розвитку [8, с. 751, 764]. У подальшому норми Кримінального уложення 1903 року (ст. ст. 459, 473) на шостому періоді розвитку закріпили кримінальну відповідальність лише за заподіяння смерті або тяжкого (досить тяжкого) тілесного ушкодження, декриміналізувавши діяння, пов'язані із заподіянням легких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ран, простого каліцтва) [2, с. 618, 686]. Також у кримінально-правовій науці того періоду розроблялося поняття «перевищення меж необхідної оборони», однак безпосередньо на законодавчому рівні воно належним чином не сформулювалося.

Законодавча характеристика поняття «перевищення меж необхідної оборони», під змістом якого розуміється «явна невідповідність захисту характеру й небезпечності посягання», з'являється та визначається в сьомому (радянському) періоді розвитку поряд із конкретизацією спеціальних складів злочинів, пов'язаних із вбивством і заподіянням тяжких тілесних ушкоджень під час такого перевищення (ст. ст. 15, 97, 104 Кримінального кодексу УРСР 1960 року) [7, с. 58, 60]. Результатом цього стає визначення поняття «перевищення меж необхідної оборони» в ч. 3 ст. 36 КК України та формулювання відповідних спеціальних складів злочинів у ст. ст. 118 та 124 Особливої частини кодексу. Отже, законодавче зародження механізму кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони та поява спеціальних складів злочинів відбулися лише в нормах Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року, а остаточне формування такого механізму відбулось на сьомому періоді розвитку кримінального законодавства.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що нами виділено систему правових категорій інституту кримінально-правового захисту (необхідної оборони) від суспільно небезпечних посягань та проведено порівняльно-правовий аналіз їх законодавчого закріплення в межах восьми періодів розвитку. На підставі проведеного компаративного аналізу доходимо таких висновків:

- 1) уперше законодавчо назва такого правомірного вчинку визначилась у Воїнському уставі 1715 року як «потрібне оборонення» (Артикул 156), а остаточне формування назви «необхідна оборона» відбулось у Кримінальному уложенні 1903 року (ст. 45);
- 2) за правовою природою необхідна оборона спочатку характеризувалась як підстава, що виключає або винність, або караність діяння. Лише в нормах Кримінального уложення 1903 року її правова природа вже розглядалась як така, що виключає саму злочинність діяння (прямо зазначалося, що «не вважається злочинним діяння»);
- 3) система об'єктів захисту, які закріплені в чинних нормах про необхідну оборону в КК України 2001 року, була сформована в сьомому (радянському) періоді, а їх конкретизація («життя, здоров'я або свобода того, хто оборонявся» в Уложенні 1842 року), що існувала за часів Російської імперії, до чинного кримінального законодавства України не ввійшла;
- 4) правовою підставою для застосування необхідної оборони спочатку виступала категорія «напад», і лише в нормах Кримінального уложення 1903 року вона була змінена на «посягання», яке за радянського періоду отримало для опису додаткову ознаку – «суспільну небезпечність» (Кримінальний кодекс УРСР 1960 року);
- 5) історичне формулювання змісту об'єктивної сторони необхідної оборони постійно змінювалось на кожному етапі її розвитку, а для характеристики суб'єкта її здійснення була сформована ґрунтовна й логічна назва «особа, яка захищається»;

- б) зародження механізму кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони та поява спеціальних складів злочинів початково відбулись у нормах Уложення про покарання кримінальні та виправні 1842 року (ст. ст. 1467 та 1493), а продовження отримали за часів незалежності України.

На підставі проведеного дослідження стає зрозумілим історичне походження правових категорій, які на сьогодні характеризують сучасний інститут необхідної оборони в межах норм КК України, що дає змогу зрозуміти витoki юридичної недосконалості деяких із них. Це дасть змогу в подальшому, спираючись на проведений історичний аналіз, сформулювати напрями вдосконалення їх кримінального-правового регулювання та внести відповідні зміни до чинних норм кримінального законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. / отв. ред. А.Г. Маньков. – М. : Юридическая литература, 1984–1994. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 1986. – 511 с.
2. Уголовное уложение 22 марта 1903 года. С мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Совет и журналов – особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. – СПб. : Издание Н.С. Таганцева, 1904. – 1126 с.
3. Хрестоматия по Истории русского права / под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова. – 5-е изд. – СПб. : Изд-во Н.Я. Оглоблинаб, 1899. – Вып. I. – 265 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/text7.phtml?id=2276>.
5. Тихомиров М.Н. Соборное уложение 1649 года : [учеб. пособие для высш. школы] / М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1961. – 444 с.
6. Уложение 1842 года. Свод Законов Российской империи / [Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценберг] ; под ред. и с прим. И.Д. Мордухай-Болтовского. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – Т. XV. – 167 с.
7. Уголовный кодекс Украинской ССР : Закон Украинской Советской Социалистической Республики от 28 декабря 1960 года. – К. : Политиздат Украины, 1975. – 368 с.
8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года. – СПб. : Типография II-го отделения Императора (Канцелярия), 1845. – 900 с.

REFERENCES

1. Mankov, A.G. (1986), *Rossiyskoe zakonodatelstvo X – XX vekov : v 9 t.* [Russian legislation of the X – XX centuries : in 9 vol.], volume 4 : *Zakonodatelstvo perioda stanovleniya absolyutizma* [Legislation of the period of the formation of absolutism], Yuridicheskaya literatura, Moscow, Russia.
2. (1904), “Criminal Code of 22 March 1903 With motives extracted from the explanatory note of the drafting commission, the submission of Min. of Justice in the State Council and magazines – a special meeting, a special presence of departments and a general meeting of the State Council”, *Izdanie N.S. Tahantseva*, Saint Petersburg, Russia.
3. Vladimirskiy-Budanov, M.F. (1899), *Khrestomatiya po Istorii russkoho prava* [Russian law history reader], Iss. 1, *Izd-vo N.Ya. Ohloblina*, Saint Petersburg, Russia.

4. “Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529”, available at : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/text7.phtml?id=2276>.
5. Tikhomirov, M.N. and Epifanov, P.P. (1961), *Sobornoe ulozhenie 1649 hoda : ucheb. posobie dlya vyssh. shk.* [Cathedral Code of 1649 : textbook for high school], Izd-vo Moscow University, Moscow, Russia.
6. Balkanov, N.P., Voyt, S.S. and Gertsenberh, V.E. (1912), *Ulozhenie 1842 h. Svod Zakonov Rossiyskoy Imperii* [Code of 1842. Code of Laws of the Russian Empire], Russkoe Knizhnoe Tovarischestvo «Deyatel», volum XV, Saint Petersburg, Russia.
7. (1975), “Criminal Code of the Ukrainian SSR”, Law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic on 28 December 1960, Politizdat Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
8. (1845), “Code of Criminal and Correctional Penalties of 1845”, Tipohrafiya II-ho otdeleniya Imperatora (Kantselyariya), Saint Petersburg, Russia.